

CASTELAO Á LUZ DE PAZ-ANDRADE (1950-1982)

Miguel Anxo Seixas Seoane
Fundación Castelao

Resumo: Ó falecer o exiliado galego Castelao en Buenos Aires, en 1950, os seus debuxos e textos estaban dispersos polo mundo e prohibidos en España. Só no exilio e na emigración (Buenos Aires, Montevideo, México, Nova York, París...) é lembrado e homenaxeado. Publicanse fóra artigos e libros del e sobre el, expoñen parte da súa obra, dedícanlle espazos e producen poemas, músicas e imaxes del que perpetúan a súa sona.

En Galicia, ós poucos, vaise rescatando e ensinando parte da súa obra. Valentín Paz-Andrade, que o tratou, accede, nas súas viaxes a América, a esa memoria colectiva e a parte desa obra del e sobre el que se publica. Con esa documentación e a memoria escribe a primeira biografía completa sobre Castelao que se edita en Galicia en 1982.

Abstract: When in 1950 Castelao died in exile in Buenos Aires, his writings and his drawings were prohibited in Spain and could only be found scattered all around the world. He was only remembered and honoured among the Galician communities living abroad in exile and in migration: Buenos Aires, México, New York, Paris... These communities published Castelao's writings and wrote about him. They also exhibited his artistic work and produced poems, music and images of Castelao which perpetuated his fame.

In Galicia only a part of his work was slowly recovered and showed to the public. Thanks to his frequent travels to America, Valentín Paz-Andrade, who knew Castelao well, had access to a share of his work and to the collective memory kept among the Galician communities abroad. It was with the aid of these documents helped by his own memories that Paz-Andrade wrote the first full biography of Castelao, which was published in Galicia in 1982.

Palabras chave: Castelao, exilio galego, censura franquista, bibliografía de e sobre Castelao, Valentín Paz-Andrade, biografía.

Key words: Castelao, Galician exile, Franquist censorship, Castelao bibliography, Valentín Paz-Andrade, biography.

Valentín Paz-Andrade, doce anos máis novo que Daniel Rodríguez Castelao, debeu de coñecer o admirado artista en 1917, en Pontevedra, cando o mozo avogado era redactor xefe do xornal *La Provincia*. Compartillaron logo un tempo, un proxecto e, xa que logo, había complicidade entre eles ata xullo de 1936¹. Por desgraza, a desfeita da guerra, os “ferridos e duros” do Himno, deixounos aque-loutrados e illados.

Uns poucos compañeiros do Partido Galeguista en Galicia reciben cartas clandestinas de Castelao exiliado en Buenos Aires, que eran para todos. Valentín recíbeas persoalmente en 1944 e en 1947. A esta derradeira contesta o 22 de novembro de 1947 e menciona a posibilidade de ir a Buenos Aires en 1948. Non lle foi posible. Castelao, o 25 de xullo de 1948, xa moi enfermo, le “Alba de Groria”: un desfile de sesenta e catro persoeiros galegos. O 7 de xaneiro de 1950, preto da media noite austral, inesperadamente, falece e entra nesa Compañía. O domingo, 8, no sanatorio, faille Domingo Maza o molde da cara e da man dereita. Logo, o doutor Sánchez Guisande prepara o corpo para que se conserve. Ó outro día, luns, o seu enterro foi apoteótico.

O seu pasamento producirá misas, homenaxes e artigos, todos fóra de Galicia. A prensa en España tiña instrucións específicas do goberno franquista para diluír esa nova e para ocultar o Castelao político².

Aquí só houbo algunhas misas de funeral, o 20 de xaneiro en Rianxo, logo o 5 de febreiro en San Domingos de Bonaval, e, ás veces mesmo houbo impedimentos, como en Pontevedra. En San Francisco, Luis María Fernández Espinosa quere facerlle os funerais; non llos autoriza o gobernador, Ponce de León, e chamouno ó seu despacho onde lle manifestou que non aceptaba a misa pola alma dun vermello separatista nun acto que tería carácter político, xa que tiña noticia de que virían xentes de toda Galicia. O padre Luis, franciscano humilde, retrucoulle:

En canto a que Castelao fora roxo, podo asegurarlle que das miñas mans recibiu en moitas vegadas a sagrada comunión. Polo de separatista, eu son madrileño e penso como pensaba el. No que se refiere ás persoas que van vir ao funeral, detéñaos a todos, se se atreve, á porta a igrexa. I agora voulle falar de min: xa me pode poñer preso sin agardar a mais; chame á policía e que me pechen con cadeas. Porque se mañán estou ceibe, señor gobernador, se mañán estou ceibe nin o Papa pode impedir ao P. Luis que lle diga unha misa pola

1 Seixas Seoane, Miguel Anxo (2012): *Valentín Paz-Andrade. Fotobiografía*. Sarria: Ouvirmos. Fundación Luís Seoane (2012): *Valentín Paz-Andrade. Galiza como tarefa*. A Coruña: Fundación Luís Seoane.

2 Fernández, Carlos (1986): *La persecución de Castelao durante el franquismo*. Sada: Ediciós do Castro.

alma dun cristián, que se chamou Alfonso Daniel Rodríguez Castelao. E que, ademais, señor gobernador, ademais, era amigo meu.

E díxose a misa. Vaia se se dixo. Cunha cantidade de xente vida de tódolos recantos da Terra (...)

A policía, á porta da igrexa, ía tomando nota de tódolos asistentes³.

Un acto de relevo é a homenaxe, en París, suxerida por carta polo galego exiliado Juan García Durán a Manuel de Irujo e que este asume e promove con escaso tempo. Será pois o goberno de Euskadi, no exilio, o que organice unha misa en St. Pierre Chaillot e logo un acto no salón de actos da súa delegación, o 11 de febreiro. A esa homenaxe acoden o presidente Aguirre e varios dos seus conselleiros. Irujo le as adhesións de Llopis, Portela Valladares, Leiva, Miñana, X. X. Pla, Nogués, presidente das Cortes da República, no exilio, e doutros. Falan o catalán Bosch Gimpera que le a adhesión do presidente da Generalitat J. Irla. A seguir fala Aldaroso e o xefe do último goberno democrático de Portugal Domingues dos Santos, exiliado, que le a adhesión do intelectual Armando Cortesão. Outro exiliado, o galego Manuel Martínez-Risco, lémbrao e propón reeditar *Nós*. O ministro e secretario do goberno da República española fai uso da palabra e le o texto do Presidente da República española, Diego Martínez Barrio. Remata o acto o lehendakari Aguirre. Non se conservan moitos deses textos⁴.

Imos salientar neste relatorio os eventos máis relevantes relacionados coa memoria de Castelao dende 1950 deica 1982. Canda eles imos rexistrar tódolos feitos documentados de Paz-Andrade vinculados con Daniel ata a primeira edición do seu libro *Castelao na luz e na sombra* de 1982. Porque “todo remata nun libro” (Mallarmé).

Falece Castelao en Buenos Aires sen facer testamento e, á súa morte, non deixaba ascendentes nin descendentes. Rexía, en España, a Lei de Propiedade Intelectual do 10 de xaneiro de 1879, pero Castelao non inscribira ningunha das súas obras impresas, polo que entraran todas en dominio público.

Deixa daquela, Castelao, unha viúva, Virxinia Pereira Renda, en Buenos Aires e dúas irmás solteiras, que pagaran a elevada multa coa que fora sancionado Castelao en 1936 e eran maltratadas pola Ditadura, en Rianxo. Por herdo deixa as obras que garda no seu pequeno apartamento en Buenos Aires, en Galicia, o que lle foi incautado en 1936, depositado no Museo de Pontevedra, e uns escasos aforros gañanciais no Banco de España en Pontevedra.

3 Sesto, Xosé (1971): “Castelao arredor de San Francisco”, *Galicia* (Buenos Aires), 580.

4 *Castelao y los vascos*. Bilbao: Idatz Ekintza, 1985, 553-573.

Ante a perda do amigo ausente, Valentín fai o seu primeiro artigo escrito sobre el: “Castelao, el hombre y el artista”, publicado, con censura, o 17 de xaneiro en *La Noche*, en Santiago de Compostela, a pesar do silencio imposto pola ditadura. Séguelle “La proyección de Castelao en la cultura gallega” en *Galicia*, xa Buenos Aires, en febreiro. Aquí, en Galicia, o 27 de febreiro o xulgado especial de executorias nº 2 de responsabilidades políticas acordou vender na bolsa o 50% dos depósitos de Castelao e de Pereira no Banco de España de Pontevedra. No B.O.P. do 12 de abril sae a poxa deses bens en Galicia. O resultado da venda ingrésase o 14 de xuño na Delegación de Facenda de Pontevedra. A viúva envíalle un poder o 7 de xullo ó avogado Valentín e mais a Joaquín Fernández del Riego para que reclamen o pouco que resta deses cartos. En Buenos Aires publícanse *As cruces de pedra* e logo o monográfico que lle dedica *A Nosa Terra* de xullo que contén un artigo, “Vida e paixón de Castelao” de Núñez Búa, onde este di: “adianto da ampria que un día próximo trataremos de redaitar”. Había, xa que logo, a pesar das grandes dificultades da empresa, a intención de o facer.

Invitado polo Centro Galego de Buenos Aires viaxa Valentín coa súa dona en avión o 21 de xullo. Despois de catorce anos acontece o encontro cos exiliados, os amigos e os compañeiros, e coa viúva de Castelao. Nestes días o emigrado Xosé Abraira, coa súa dona, Mercedes Cela, chegaba dende Buenos Aires a Galicia para vender exemplares d’*As cruces*... Tres son de agasallo: un para Ramón Otero Pedrayo, o segundo para Xosé Carro e o novo Seminario de Estudos Gallegos e o terceiro para as irmás de Castelao. Este derradeiro vén defectuoso e volverá con el. Aínda que se viu con algúns galeguistas en Galicia, o Abraira non se encontrou con Paz-Andrade antes de regresar en setembro⁵.

De volta en Galicia, Valentín continuará ese diálogo con algúns exiliados a través do correo. O que se conserva dese arquivo epistolar foi dixitalizado en 2012 polo Consello da Cultura Galega e depositado na súa sede no pazo de Raxoi. De aí proceden os parágrafos de tódalas cartas citadas neste relatorio.

Xorde, en Buenos Aires, a idea de encargar unha cumprida monografía sobre Castelao. A biografía escribiríaa Núñez Búa; o artista, Seoane; o escritor, Blanco Amor; o político e o patriota Suárez Picallo e Luís Tobío. Amais, a Sociedade de parroquias unidas de Rianxo en Buenos Aires decide facerlle unha placa en galego deseñada por Domingo Maza para poñer na casa onde viviu en Rianxo. Antes de enviála, solicita a autorización do concello, que lle chegaría en xaneiro de 1951.

O 28 de novembro asina a acta de incautación dos cadros o delegado de Facenda, Augusto Marzal, o director do Museo de Pontevedra, Filgueira Valverde, e o administrador de propiedades e contribución territorial, Luis Guitiérrez Fer-

5 Fernández Santiago, Marcelino Xulio (2000): “Unha visión da actividade dos nacionalistas galegos en 1950 desde Bos Aires”, *Estudios migratorios*, 10, 133-147.

nández-Luanco⁶. Eduardo Blanco Amor remata o encargo *Castelao escritor* en nadal, pero non se publica.

No primeiro cabodano, sae en Buenos Aires *Alba de Groria* e inaugúrase o busto obra de Domingo Maza, outro máis de Ángel Alén e outro máis de Enrique A. González. Acrecentábase pois a súa ampla iconografía, fóra de Galicia. Aquí, en xaneiro, volve facerse unha nova taxación dos bens incautados a Castelao e depositados no Museo de Pontevedra, valorados o 10 de novembro de 1939 en 8.827,90 ptas., e que agora soben a 26.610 ptas. Un auto xudicial do 23 de febreiro de 1951 dispón a entrega do resto do depósito ó Museo de Pontevedra.

O 26 de febreiro, o xuíz especial Pereda Iturriaga manifesta que “con los bienes y metálico adjudicados al Estado ha quedado totalmente satisfecha la sanción impuesta a don Alfonso Rodríguez Castelao”. Quedaban sen efecto os demais embargos doutros bens do sancionado. Pero non era certo.

O 19 de abril, a Real Academia Galega acorda nomear a Antonio Fraguas para a súa cadeira, baleira mentres el viviu. Súmase a esas homenaxes Valentín co seu artigo “Castelao, con Pontevedra ao fondo”, en *Opinión Gallega*, Buenos Aires, en maio-xuño. Mentres, en México sae o primeiro libro sobre el: *Trascendencia y hondura de Castelao*, de Marcial Fernández. Para poder reclamar os bens da viúva, Valentín recibe en novembro o poder legalizado dela. Por cas Paz en Vigo comezan a pasar algúns emigrados e exiliados que se achegan a Galicia e traen recados. Clandestinamente, irán entrando en Galicia algúns exemplares de libros de Castelao, sobre todo *Sempre en Galiza*⁷.

En Buenos Aires créase o Premio Castelao do Centro Gallego, que se convocará tódolos anos. A placa para a casa é traída este ano por unha emigrante, pero é confiscada na aduana. Tocante ós encargos sobre Castelao só cumpríu Luís Seoane que o remata este ano, pero que non se edita, se cadra esperando polos outros. Contéstalle Valentín a Josefina en Rianxo o 20 de decembro:

Celebro mucho que haya encontrado los documentos a que se refiere en su carta. Serán de gran utilidad para la biografía de nuestro inolvidable guía. Cuando las visite tendré viva complacencia en conocer esos y cualquier otro recuerdo del generoso extinto. Tengo la seguridad de que todos ellos no podían custodiarse en mejores manos que las de Vdes.

Valentín, enviado pola FAO con destino a Chile para impartir un curso de pesca, en 1952, volve pasar por Buenos Aires.

6 Filgueira Valverde, Xosé (1987): “A obra de Castelao no Museo de Pontevedra”, en Filgueira Valverde, Xosé, *Cuarto adral: Castelao na lembranza*. Sada: Edicións do Castro, 134-141.

7 Neira Vilas, Xosé (2012), “Contrabando de libros”, *El Correo Gallego*, 30-IX, 2.

En xaneiro de 1953, en Caracas, estréase o “Himno a Castelao” de Blanco Amor con música de Pedro Antolín. En xuño, en Galicia, publícase a primeira obra súa *Os vellos non deben de namorarse*, na editorial Galaxia, Vigo, e as sete primeiras escenas emítense por radio en Caracas. Pónselle amais o seu nome a un premio de teatro en Lugo.

Amáis de atender os asuntos económicos de Virxinia, súmase outra encomenda: a de renovar a sepultura do fillo de Castelao, en agosto. Pero tamén a de atender as irmás de Castelao e as irmás de Virxinia. Morre, en Chile, o 2 de setembro de 1954, Eduardo Dieste, outra mirada máis sobre Castelao que se apaga, e nese mes pasa por Rianxo Valentín antes de viaxar a América do Norte. Dille logo en carta a Rafael Dieste, o 29 de outubro de 1954:

Despedinme de Ramón Baltar e das irmás de Castelao. Pasei a tarde con elas, que me amostraron algúns testimoños de grande intrínseco pra comprender a figura de Alfonso, que en Galiza medra cada día.

O Valentín escritor compón neste ano un poemario dedicado a Castelao. Nesta nova viaxe da FAO pasa Valentín por Nova York, para en México e pasa pola Habana, onde bate sempre coa memoria amiga, a memoria exiliada.

Amáis publica en xaneiro de 1955 *Pranto matricial*, en Buenos Aires, e o artigo “Castelao e Pontevedra” en *Opinión gallega*, tamén en Buenos Aires. El dende febreiro está a impartir un curso de pesca en Colombia, onde continúa en contacto epistolar con todos.

En Montevideo, en 1956, fanlle un busto a Castelao. Dende Buenos Aires, en 1957, convidan por segunda vez a Valentín, escritor e experto en asuntos pesqueiros e económicos, ás xornadas do Centro Galego. Alá farase logo a exposición dos *Debuxos de negros e de cegos* de Castelao na galería Gath & Chaves e no Centro Lucense. Con todo, neste encontro co nacionalismo exiliado hai un desencontro con algúns representantes do galeguismo, un desentendemento que se cadra vén xa de antes e que xa non se soldará, como se manifesta na carta que lle dirixe a Isaac Díaz Pardo o 5 de agosto dende Buenos Aires:

Aínda non lle vin a figura aos da capela pechada. Falei con eles por teléfono, pro manteñen seu arredamento –P, Pr. e A. R.– anuncian que virán conversar connigo despois das xornadas e un confesou que responden a instrucións recibidas dos correspondentes da terra.

Xa de volta, entre outras moitas angueiras, segue a ocuparse dos diñeiros e outros asuntos de Virxinia no Banco de España en Pontevedra.

O 10 de xuño de 1958 morre en Santiago Carlos Maside. Unha valiosa testemuña que se apaga. Neste ano represéntase *Os vellos non deben de namorarse* de Castelao polo teatro Gerifalto en Santarem e logo en Lisboa e noutras cidades. Logo sairá *Os velhos não devem namorar* en Lisboa. A falta de entendemento entre os galeguistas de Buenos Aires e os de Galicia sobre o labor político de Castelao non se solda no encontro entre os seus representantes en Santiago de 1958⁸.

Morre Ramón Cabanillas o 9 de novembro de 1959, váisenos outra voz.

No décimo aniversario da súa morte fáiselle a primeira homenaxe pública en Noia: a ofrenda dun busto de madeira de Brea feito por subscrición popular. Nesa comisión estaba Avilés de Taramancos e mais Manuel Iglesias. Nada saíu na prensa. Na arte vese obra de Castelao en maio de 1960 en Lugo, no Círculo das Artes, onde lle piden un texto a Valentín, que non escribe. Neste ano inaugúrase o teatro Castelao do Centro Galego de Buenos Aires. A Municipalidade, por orde do 14 de xullo, poñeralle o seu nome a unha praza en Buenos Aires. Alá está o exiliado Luís Seoane que comeza agora a pasar tempadas en Galicia. Van alá dez anos e seguinos sen a biografía e os outros estudos encargados.

En 1961 sae o folleto *Vixencia de Castelao nas novas xeracións galegas* de Carlos Abreira, en Buenos Aires. En Galicia, Galaxia comeza a editar a primeira entrega dos debuxos de *Cousas da vida*, que hai anos querían editar en Buenos Aires e, en Ourense, en xuño, represéntase –logo de conseguir os permisos pertinentes do Sindicato del Espectáculo de Falange– *Os vellos non deben de namorarse*; e o 25 de xullo vese na praza da Quintana, en Santiago. A policía vixiaba ás portas de entrada. Entre os máis de tres mil asistentes estiveron Valentín e Aquilino Iglesia Alvariño, que morre días despois. Ese mesmo Día de Galicia, diante da tumba de Castelao na Chacarita, Buenos Aires, dicíase a primeira misa en galego no mundo. O oficiante era o crego Antonio Rodríguez Fraiz e a tradución das lecturas, o único que estaba permitido polo Vaticano naquel momento, fixoa Ramón Suárez Picallo.

Seguen as representacións d' *Os vellos...* en agosto na Coruña e, en outubro en Lugo. Rafael Dieste volve a Rianxo. Alá, en Buenos Aires, sae a segunda edición ampliada de *Sempre en Galiza* e na Coruña a Real Academia Galega publica *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete e Humorismo, dibuxo humorístico, caricatura conferencia, marzo 1920*.

En Lugo, xa en 1962, sae *Retrincos* e en Vigo, os debuxos de *Cousas da vida II e III*. Valentín, o valedor de Virxinia, diríxese á Comisión liquidadora de responsabilidades políticas o 14 de setembro solicitando a nulidade da incautación dos cadros e outros efectos, manifestando o erro na determinación da metade

8 “Castelao”, *Grial*, 111, 369-376.

ganancial dos depósitos de valores e reivindica como da propiedade de Virxinia a metade dos bens incautados, pero non será escoitado. Neste ano o exiliado Daniel Calzado Poceiro, membro do renovado Consello de Galiza, viaxa a Galicia para contactar e reencontrarse cos galeguistas. Nese desencontro, no outono, antes de volver a Buenos Aires entréganlle un Informe. Neste escrito seguen a defender as súas propostas e orientacións:

(...) Hai anos, nós pedimos que ahí se fosen editando varios folletos con unha antoloxía dos textos doutrinás das principais figuras do galeguismo (Porteiro, Faraldo, Murguía, Brañas, Villar Ponte, Viqueira, Lago González, Lousada Diéguez, Bóveda, Castelao etc.) A difusión destes textos entre as novas xeneracións tería gran eficacia formativa. Nós enviaríamos todo preparado e disposto, porque sabemos cales son os textos mais axeitados á mentalidade dos rapaces de eiquí, e vos encarregariadesvos da edición e do envío a Galicia. Renovamos agora a petición, porque nós, eiquí non podemos editalos⁹.

En 1963, polo decreto-lei de 31 de marzo prescriben as “responsabilidades penales” derivadas de calquera feito cometido antes do 1º de abril de 1939. Hai unha tentativa, en Buenos Aires, de Ramón Baltar de escribir unha biografía e anda á busca de datos entre os que o trataron. Debeu de frustrarse.

En 1963, outubro, le Ánxel Fole o discurso de ingreso *Castelao i a tradición galeguista* na Academia Galega. Hai a primeira tentativa dun guiión cinematográfico sobre a vida de Castelao con textos de Castelao, de Gonzalo Anaya Santos, Ezequiel Méndez e Enrique Banet en Santiago. O segundo ano das Letras Galegas, 1964, dedícanllo a Castelao. A pesar desta concesión non se podía tratar a súa figura e obra con liberdade. En Arxentina dedícanlle unha praza de Ituzaingó no concello de Morón, Buenos Aires.

Así, en xaneiro de 1964, vemos a *Muestra bibliográfica y documental de Castelao* en Montevideo, da Asociación Uruguaya de Hijos de Gallegos. En Galicia, no mes de febreiro ingresan, en concepto de depósito, os tres grandes cadros ó oleo con cegos de Mondariz que foran ofrecidos en novembro de 1963. O 17 de maio, entre outros actos, resólvese o premio de Teatro Castelao e represéntase *Os vellos non deben de namorarse* en Padrón e, o 27 de xullo, no claustro de San Domingos de Bonaval, en Santiago. Segue en agosto en Ribeira, en Loroño e en Lalín. A Academia Galega publica *As cruces de pedra na Galiza...* financiado por Manuel Puente, e a editorial Galaxia saca *Un ollo de vidro: memorias dun esquelete* e, logo de vencer as pexas gobernamentais, *Escolma posible* de Marino Dónega. Título

9 Cupeiro Vázquez, Bieito (1989): *A Galiza de alén mar*. Sada: Edicións do Castro, 83 e 91.

revelador, xa que certos aspectos estaban coutados¹⁰. O 1 de outubro o Museo de Pontevedra chega a un acordo con Virxinia a cambio dunha cantidade de diñeiro que achegan dous benfeitores do Museo. A viúva cede a totalidade das obras do seu esposo alí depositadas e os libros depositados na biblioteca provincial.

Logo, as irmás de Castelao nese mes de outubro amosan, a través de Dieste, os seus queixumes ante Valentín pola obra de Castelao en Galicia no Museo de Pontevedra e a editada en Galaxia. En Buenos Aires, o 30 de outubro, o Congreso dos Deputados arxentino aproba un proxecto de lei para darlle o nome de Castelao a unha praza en Buenos Aires e en Montevideo dedicanlle unha rúa.

No remate do ano, o 14 de decembro, falece Suárez Picallo en Buenos Aires. Nunca escribiu o *Castelao político*.

En 1965 regresa a Galicia Eduardo Blanco Amor e, en febreiro, Virxinia coa axuda de Paz-Andrade solicitalle, a través dun escrito do seu irmán Camilo Pereira, ó director xeral de estatística unha certificación dos títulos administrativos do seu home falecido coa finalidade de solicitar a correspondente pensión. Neste ano non se pode editar en España *El pensamiento político de Castelao* de Alberto Míguez e faino en París. Remata o ano, amais dalgunha publicación de Castelao, coa doazón de Álvaro Gil Varela de vinte e cinco obras de Castelao ó Museo de Lugo. Unha parte de Castelao íase facendo visible en Galicia.

Dende Buenos Aires escíbelle o 3 de febreiro de 1966 Núñez Búa a Valentín, con quen se cartea: “A min pra unha colección “Genio y figura” pidenme un orixinal sobor Castelao. Supoño (que) o farei”.

No novo ano de 1966 publícase *Castelao no arte galego* de Carlos Zubillaga, en Montevideo. Invitado, por terceira vez polo Centro Galego, chega Paz-Andrade a Buenos Aires o 15 de xullo. Volve verse cos exiliados alí e en Montevideo.

En España era Fraga Iribarne ministro de Información e Turismo cando o libro de Míguez, a pesar da censura, circulaba clandestinamente por aquí, cousa que lle molestou e decidiu procesalo polo delito de propaganda ilegal e pedir dous anos de cárcere e cincuenta mil pesetas de multa. Debeu de interceder por el o avogado chairego Peña Novo ó que lle contesta o ministro o 16 de setembro; carta que lle envía Luis Peña a Valentín con copia a Isaac Díaz Pardo:

Recibo tu carta de fecha 14 de setiembre y tomo buena nota de cuanto dices en la misma.

Te enviaré un ejemplar del libro del Sr. Míguez, periodista que ya se ha visto metido en una serie de líos profesionales y que ha publicado este libro en una editorial filocomunista que imprime libros en castellano en París. Es obvio que

10 Dónega, Marino (2003): *De min para vós: una lembranza epistolar*. Vigo: Galaxia, 158.

nunca se hubiera aceptado, ni antes ni después de la Ley de Prensa, su publicación en España. Hasta que punto debe ser penado lo dirán los Tribunales, pero a mi me parece que el libro del Sr. Míguez (no hablo de la obra de Castelao) va a tener difícil defensa.

Un cordial saludo de tu siempre buen amigo y paisano

Sabedor, Núñez Búa escribira un artigo, “Castelao en el banquillo”, en *Correo de Galicia*, Buenos Aires, en setembro de 1966¹¹.

Volve Valentín ó retornar de Caracas a asesorar a Virxinia no contrato, en novembro, con Alianza Editorial para editar catro obras de Castelao en castelán, das que se publican dúas traducidas por Alberto Míguez, escritor ó que en decembro vai defender Valentín Paz-Andrade ante o Tribunal de Orden Público, en Madrid, ó ser acusado dun delito de propaganda ilegal polo libro de 1965.

Segundo a acusación:

Alberto Míguez Alvarellos es el autor de un libro titulado *El pensamiento político de Castelao* en el que comprende una antología de pensamientos, precedidos de un prólogo o introducción que lo mismo que aquellos constituyen una apología exaltada del autonomismo o regionalismo gallego; –dicho libro ha sido editado por Ruedo Ibérico en París en el año de 1965 y un paquete conteniendo diez ejemplares de la obra entró clandestinamente en España. –Se invoca el Art. 251 apt. 3º del Código Penal, que condena el separatismo.

Na súa intervención Paz-Andrade pide a libre absolución para o seu patrocinado, que xa fora despedido como redactor-xefe de *Cinco Días*. Con todo, a sentenza condénao a seis meses de cárcere e dez mil pesetas de multa¹². O libro seguía prohibido. Castelao seguía prohibido.

Amais das súas obrigas profesionais e empresariais, en 1967 publica Valentín a biografía *La anunciación de Valle-Inclán*, en Buenos Aires a onde volverá outra volta, a cuarta, en xullo. En Portugal represéntase *Os vellos non deben de namorarse*.

En abril, por Álvaro Gil Varela, sabe das queixas das irmás de Castelao porque non se contou con elas na venda que fixo Virxinia ó Museo de Pontevedra en outubro de 1964.

Por fin, o 10 de xaneiro, do novo ano de 1968, o Museo de Pontevedra chega a un acordo coas irmás Castelao, Josefina e mais Teresa.

11 Nuñez Búa, Xosé (1986): *Escolma de textos con Galiza ao fondo*. Sada: Edicións do Castro, 177-179.

12 Alonso Montero, Xesús (2012): “Paz-Andrade e Alberto Míguez no TOP”, *Culturas*. Suplemento de *La Voz de Galicia*, 31/IV/2012, 11.

No mes de xullo sae o poemario *Sementeira do vento*, de Paz-Andrade que inclúe o *Pranto Matricial*. Este ano veu dende Buenos Aires a Galicia a viúva de Castelao, que rescata en Pontevedra parte das cinsas abandonadas do fillo, e á que se lle fai unha homenaxe no Castro en cas Díaz Pardo. Era unha xuntanza clandestina¹³.

En 1969 decreta o goberno o estado de excepción e por orde do Ministro de Información e Turismo calquera actividade informativa debe someterse á previa censura. Dificulta isto o labor da prensa, das editoriais e das asociacións culturais galegas que comezaban a grelar. Luís Seoane, en Galicia, no Castro, deseña en febreiro os bosquejos dos decorados de oito escenas e vinte e cinco figurinos de traxes para *Os vellos non deben de namorarse*, e a xerra de Castelao. O proxecto, que se complementaba coa peza *Castelao e a súa época*, de Salvat, foi prohibido pola censura portuguesa en abril.

Representar, represéntase *O vellos...* en xuño, en Ourense, e logo en Vigo. Daránlle o seu nome a unha rúa por acordo do 17 de xuño da Xunta departamental de Montevideo.

Neste ano publícase *Castelao artista* de Luís Seoane, en Buenos Aires. A resposta a aquela encarga de 1950. No epílogo escribe:

Mais estes son datos pra súa biografía que alguén xa é tempo que faga. Matino que Núñez Búa, coma dixemos, amigo seu e irmán de partido que conviviu con el en Galicia e Buenos Aires (...)

Facede esta biografía namentras se poden recabar datos sobor da súa vida á súa viuda, dona Virxinia Pereira, ás irmás de Castelao en Rianxo, e algúns amigos, Valentín Paz Andrade e Rafael Dieste, entre eles.

Con todo, en España este libro de Seoane estaba, como outros de Castelao, vetado.

En Galaxia, Vigo, sae *Cincoenta homes por dez reás*. Vinte anos despois do seu pasamento non temos a biografía. Mentres Valentín, o avogado, o emprendedor, o pensador e o político, segue a cartearse e a dialogar de cando en vez con exiliados.

Volve de novo Virxinia a Galicia e establécese en Madrid co auxilio de Álvaro Gil Varela. Con oitenta e cinco anos fai testamento Virxinia Pereira, o 28 de outubro, en Salamanca, no que lega ó Museo de Pontevedra o que ten en Buenos

13 Díaz Pardo, Isaac (1987): *Galicia hoy y el resto del mundo: Neo-mozárabes y neo-mudéjares a cien años del nacimiento de Castelao y a cincuenta años del comienzo de la Guerra Civil Española*. Sada: Edición do Castro, 120.

Aires. O Patronato do Museo de Pontevedra reclama a devolución de todos os libros de Castelao depositados na Biblioteca Pública de Pontevedra, ó que o director xeral de Arquivos e Bibliotecas accede o 29 de novembro.

Axiña lle virá a morte á viúva de Castelao, en Madrid, o 23 de decembro. Uns poucos entérrana en Madrid envurullada nunha bandeira galega¹⁴. A prensa pouco se ocupa desa nova.

Valentín, valedor de Castelao, escíbelle o 24 unha carta a Rodolfo Prada en Buenos Aires:

A tarefa de ordear unha biografía de Castelao, co-a axuda de testemuños vividos, mentres se poida aproveitá-los, sigue sen abordar. Non debe demorarse mais, sin risco de deixar o tema as deformacións de mañán. Vdes. e Núñez teñen que facer acopio do que teñan, seipan ou poidan adequerir como material para obra¹⁵.

De xaneiro de 1970 é a Exposición bibliográfica de Castelao na sección galega do Instituto de Literatura y lingüística, na Habana, e o 10 de xaneiro faise a entrega da biblioteca de Castelao, 1.768 volumes, polo Director General de Archivos y Bibliotecas ó Museo de Pontevedra¹⁶. En Montevideo o Patronato da Cultura Galega dedícalle nunha rúa unha placa en castelán.

Á carta de Valentín, preocupado polo legado de Castelao, contéstalle Prada dende Buenos Aires, o 20 de xaneiro:

Eu recollerei e custodiarei, coma un tesouro, sagro, os papeis de Castelao. Algúns servirán para a súa biografía, que terá de facerse axiña, segundo o que falamos vostede e mais eu aí en Vigo o derradeiro xuño. D-elo concretarán vostede e Núñez Búa, aproveitando a oportunidade da viaxe de este a esa. Tal material e canto eu teño –cartas, conferencias, discursos, artigos, etc., e apuntamentos que eu teño feito, estarán ao dispor de vostedes para esa finalidade patriótica.

(...) saberá que me escribiron as imans de Castelao, espresándome elas, agora e no adiante, serán as que dispoñeran das obras do seu irmán; e tamén saberá a miña resposta. Xa me escribiu Álvaro, que irá a Rianxo a amañar iso. Dende logo, eu cumprerei a manda de Virxinia de “enviar ao Museo de Pontevedra

14 Borobó (2000): *Daniel, o noso: papeis de Borobó*. Sada: Edicións do Castro, 76-78.

15 Paz-Andrade, Valentín (1997): *Epistolario*. Sada: Edicións do Castro. Edición ao coidado de Charo Portela e Isaac Díaz Pardo.

16 Redondo Abal, Francisco Xavier (2010): *Proceso a unha biblioteca. A persecución de Castelao a través da incautación da súa biblioteca*. Santiago: Edicións Laiovento.

as obras de arte de Castelao que están no seu apartamento”. Quero supor que Xosefina e Teresa non farán custión por elo, pois ises eran os desexos do propio Castelao que me espresou a min en reiteradas vegadas.

Prada escribelle, logo do 26 de xaneiro, esta vez a Rodríguez Fraiz, párroco de Campañó, Pontevedra:

Xa que o museo de Pont. ten ise tesouro eu lle aportarei na súa oportunidade, alguns libros que me deu Castelao e que deben seren engadidos a súa biblioteca. Xa me estou ocupando con vivo intrín en arranxar o envío a ise Museo das obras de arte de Castelao que están no apartamento de Virxinia (Q.E.D.) cumprindo así o que ela co propio Castelao me tiñan encarregado¹⁷.

En Buenos Aires fixéronlle actos de homenaxe en febreiro, e, en Montevideo, dedicaranlle unha rúa. Paz-Andrade segue en contacto epistolar cos exiliados e o 7 de febreiro contéstalle a Núñez Búa:

Do demais... falaremos cando veñas. Maormente do proieuto biográfico de Castelao. Se levantase a cabeza e soupera que o libro dos debuxos de pretos esta editado hai dous meses, ou mais, con diñeiro de Álvaro Xil, e que aínda non me foi permitido botarlle un ollo a un exemplar, nin xiquera aos que polo visto han vender a 3.000 ptas... supoño que non coidaría que eu fose home axeitado pra escribir sobre da súa vida e da súa obra, aínda que se fixeron n-algun intre tan arrente da miña. Non quero que d-esto fales eiquí nin ahí, nin xiquera con Álvaro, alleo aos inventores d-esta guerra fría mais sempre ao seu dispor, sin decatarse d-outras entrequenencias de rueiro que aínda cultivan alguns. Volvo a insistir en que d-esto nin ren con ninguén.

Morre en Buenos Aires, o 24 de marzo, Manuel Puente. Aquí continúan a editarse as obras literarias de Castelao e unha homenaxe poética con estrofas censuradas: *Castelao na voz dos poetas e aportaciós pra unha bibliografía de Castelao* de Alonso Montero, Epifanio Campos e Ricardo Palmás.

Eduardo Blanco Amor, coa filantropía duns poucos, saca *Castelao: notas periódicas*. Neste ano, xa en Lisboa, representouse *Os vellos non deben de namorarse*.

En Buenos Aires, en maio, publícase en castelán *Sempre en Galiza*. Mentres publica Valentín o artigo “Castelao, artista del mar”, en *Industrias pesqueras*, Vigo,

¹⁷ Rodríguez Fraiz, Antón (1990): *Castelao na alma dos escritores do seu tempo*. Pontevedra: Deputación, 11.

do 1 de xuño. No Centro Galego de Buenos Aires o 24 de xullo inaugúrase o busto de Castelao de José Fioravanti. En Cuba, en agosto, represéntase en castelán en diferentes lugares da provincia de Camagüey durante a zafra *Os vellos...*

En Galicia, o 21 de agosto, expóñense na nova sala do Museo Carlos Maside obras de recente adquisición e a doazón de vinte e unha caretas de *Os vellos...* Nese lugar impartirá a conferencia *A miña amizade con Castelao* Otero Pedrayo. No teatro escenifícase *Os vellos...* en versión castelá en México. Xosé Sesto, exiliado en Venezuela, nun artigo sobre Castelao achega datos para “que alguén poida facer algún día como se debe, un estudo integral do gran Daniel”. No mes de agosto, seguindo testamento de Virxinia, o testamenteiro Rodolfo Prada entrega a Álvaro Gil dez obras con destino ó Museo de Pontevedra.

O 4 de maio de 1971 nova carta de Otero Pedrayo a Valentín para atender as queixas das irmás de Castelao en Rianxo. Propón xuntarse con Filgueira Valverde, Álvaro Gil Varela e mais Valentín, para ver a que teñen dereito.

A placa feita por Domingo Maza para a súa casa retida dende 1951 na aduana consegue, a fin de ano, a autorización para ser colocada, pero só dentro da casa, non nun lugar público.

En abril de 1972 as reclamacións das irmás son recoñecidas e o xulgado de primeira Instancia número un de Pontevedra dita auto e declara herdeiras en tódolos seus bens, dereitos e accións as dúas irmás, pero a súa obra, ó non ser rexistrada cando se publicou en prazo, entrara en dominio público. As dúas irmás perderan os dereitos de autor. Logo do 27 de abril o Museo de Pontevedra propónlle unha nova avinza ás irmás Rodríguez Castelao.

Neste ano vemos a exposición de Castelao na galería Antonio Machado en Madrid e editase a investigación *El primer Castelao. Biografía y antología rotas* de José Antonio Durán, en Madrid.

En Buenos Aires, en 1973, publícanse, en castelán *Homenaje a Castelao*, uns poemas de Víctor Luis Molinari con xilografías de Castro Couso. En España, unha orde de 5 de febreiro (B.O.E. do 20 de febreiro) acorda unha amnistía e autoriza inscribir ata finais de 1973 no Rexistro Xeral da Propiedade Intelectual “aquellas obras que por no haber sido inscritas en los plazos ordinarios hubiesen caído en dominio público”. A esa lei vanse acoller as irmás. O 17 de maio celébrase a exposición *Castelao*, na galería Sargadelos, en Barcelona, con texto de Blanco Amor.

En Buenos Aires, o 25 de xullo, publícanse os álbums *Galicia mártir* e mais *Atila en Galicia*. En xullo, Valentín solicita prórroga para rematar o seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, *Luces na sombra de Añón*, que contestaría Otero Pedrayo. Logo cambiará o tema e o título, pero velaí están as luces e as sombras.

O 3 de novembro é o discurso de ingreso na Real Academia *A resignación e maila rebeldía na novela de Castelao "Os dous de sempre"*, de Marino Dónega. Xa en novembro represéntase *Os vellos...*, en castelán, no teatro Capsa polo grupo Bululú de Barcelona.

Con dificultade atopáronse as obras, algunhas delas perseguidas, de Castelao, para seren inscritas. Pero cando se publicou a Lei de propiedade intelectual na *Gaceta de Madrid* do 12 de xaneiro de 1879 cometeuse un erro de copiado e no canto de legatarios puxeron lexítimos. Un erro tipográfico, nunca corrixido dende aquela, que deixaba en 1974 inxustamente as irmás sen os dereitos que por lles correspondían. Cumpría corrixilo, cousa que tentou o avogado Javier Baltar Tojo.

O 9 de marzo Paz-Andrade escíbelle de novo a Prada, en Buenos Aires, falando outra volta do corpo de Castelao, á que lle responde o 11 de xullo:

O contido da mesma andaba decote a bulir no meu espírito e no meu corazón. Non podía ser d-outra maneira, en se tratando das sagras cinzas de –por vosté ben chamado– noso apóstolo. (...)

(...) o tempo que me levou a arranxar un encontro con Pepe Núñez Búa e Lois Seoane pra tratarmos xuntos o tema. Dende logo, eu non quería contestarlle pola miña soia conta.

Pois ben, tan soio onte puđen xuntarme con ises dous amigos e irmáns arredor dunha mesa de restaurant. (...)

En conversas que por teléfono tiven con eles, espresábanse en desacordo co plantexo de vosté. D-aí a que insistin en xuntarnos, pra considerar o caso detidamente e precurar unha coincidencia de pareceres.

Dispois de moito sopesar as comenencias politico-patrioticas, iles dous expresansealcontra do proxeito que vosté espon na súa devandita carta, i en troques se decidiron pol- o seguinte: que sexan as irmás de Daniel as que recramen o seus restos e que se leven a repousar o no ciminterio de Rianxo; e somentes cando se produza a alborada que todos arelamos, se faga o mauselo e o traslado cas máisima honras de tudo orde. Sosteenen iles que, namentras, se daría constante peregrinaxe de xentes de tuda Galicia, especialmente das novas xeraciós, que iría enguendo seu nome e seu siñificado patriótico.

Publícase este ano *Nós*, en Madrid, e *Escudos de Rianxo*, en Vigo (Castrelos). Publicanse traducidas *Cuatro obras*, en Madrid, e *Los viejos no deben enamorarse*. Tamén saen *Prosas recuperadas* en Lugo (Celta) e *As "Lerías do Adro" de Castelao* de Julio Francisco Ogando Vázquez, na Coruña. Achega novos datos J.A. Durán

no libro *Crónicas*, 1, Madrid: Akal editor. As múltiples obrigas de Valentín lévanos de novo a Venezuela e a Brasil en agosto. O 15 de outubro falece, en Rianxo, Josefina Rodríguez Castelao. Mentres, ese ano tráenos a impresión d' *As cruces de pedra na Bretaña* en Vigo, pola editorial Castrelos, que xa editara dous libríños con textos de Castelao.

Regala Paz-Andrade en novembro nove debuxos ó Museo de Pontevedra e, en novembro de 1974, participan cento quince artistas galegos na “Mostra-Homaxe ó Castelao”, no Ateneo de Ourense, e pinta Castelao... *Sempre na Galiza* Xosé Conde Corbal. Pero *Sempre en Galiza* e os debuxos de guerra non se podían publicar a pesar das tentativas de Ramón Akal.

A Academia Galega, o 5 de setembro, pídelles unha colaboración a Paz-Andrade antes do 15 de novembro para o *Boletín*, que lle dedicarán a Castelao en 1975. Neste ano de 1974 ingresarán algunhas das representacións escénicas da Sociedade Coral Polifónica no Museo de Pontevedra, que segue a conseguir máis documentos sobre Castelao e a mercar outros.

Logo de vinte e cinco anos do seu pasamento, 1975 será unha anada produtiva. En xaneiro, a placa que chegara en 1951 e que se amosaba só dentro da casa dende decembro de 1971, ten autorización para ser colocada no exterior da casa logo de vinte anos da súa chegada. Pero o gobernador civil da Coruña, o comandante Vaquer Salort, non autoriza que ese acto de inauguración sexa público.

En Ourense faise unha tirada de vinte mil exemplares do libro *Páxinas escollidas*. Vemos tamén a mostra *Presencia de Cuba en la obra de Castelao*, na Habana, e a exposición do álbum *Nós* na Galería Sargadelos de Barcelona. Publícase a segunda edición d' *O Estatuto de Galiza. Antecedentes e comentarios*, en Buenos Aires, que aquí aínda seguía prohibido. Na capital de Arxentina, edicións Nós vai encargar unha película da vida de Castelao.

Comezan neste mes as conferencias con Fernando Mon, Ramón Piñeiro e mais Sebastián Martínez-Risco dentro do Ciclo Castelao no Club de dirixentes de empresa da Cámara de Comercio na Coruña. A revista *Grial* dedícalle un número monográfico. Tamén se ocupa del en febreiro *Cuadernos para el diálogo* na súa colección Los Suplementos e logo *Triunfo*, ambas de Madrid.

Valentín publica os artigos “Castelao e Nós” no *Boletín da Real Academia Galega*, en xaneiro; “O álbum Nós” en *Alborada*, Barcelona, en abril; “Galiza, Pintos e Castelao” en *Galicia*, Buenos Aires, en maio-xuño e “Pintos e Castelao, homes do ano” en *Castelao, hoxe e sempre. Homaxe no vintecinco cabodano*, en Vigo. Amais sae a terceira edición de *Pranto matricial*, en Sada. Nesta ditadura, o alcalde de Santiago, Antonio Castro García, en maio ousa descualificar a Castelao. Os intelectuais, cento corenta, reaccionaron cun escrito e a esta campaña súmanse outros dende Madrid cunha carta a Otero Pedrayo.

Recoñecido o erro na publicación da Lei de propiedade intelectual, a editorial Galaxia asina un contrato coa única herdeira, Teresa Rodríguez Castelao, en xullo¹⁸. En Santiago pódese ver ese mes de xullo a exposición: *Castelao e os estudos galegos*. Buenos Aires acolle dende o 23 de xullo ó 3 de agosto a exposición de Castelao no Museo Eduardo Sivori. Tamén se exhibe en agosto no Museo de Pontevedra a exposición *Castelao* (colección de debuxos da Caja de Ahorros Municipal de Santiago).

En Rianxo, o 27 de setembro, inaugúrase o busto de Castelao de José Escudero por iniciativa do Patronato da Cultura Galega de Montevideo.

Amais das obras literarias del que se publican e volven publicar, en Galicia xorde outra nova homenaxe poética cos *11 poemas a Castelao* de Avelino Díaz, en Buenos Aires. Publícase a obra completa (con prólogo de Eduardo Blanco Amor) en Madrid, por Akal, e *Lembrando a Castelao...* de Ramón Piñeiro, en Santiago. Nesta grande anada de 1975 saen *As cruces de pedra na Galiza* en Madrid (Akal), e o estudo *Castelao en El Sol*, de José Antonio Durán, en Madrid.

O Museo de Pontevedra inaugura a exposición *Castelao, pintor*. En fin, íase facendo aínda máis visible certo Castelao logo desta gomariza de 1975, pero non había unha biografía.

Despois da morte do ditador Franco sae, en Buenos Aires, en febreiro de 1976, *Egería*, o primeiro número da serie “Personaxes galegos”. Nese exemplar publícase a ampla relación, elaborada por Seoane, dos persoeiros que ían contar con cadansúa biografía. Castelao estaba nesa lista, pero non saíu ningunha monografía máis desa colección programada de Edicións Galicia. Na arte, en marzo, faise a exposición *Castelao: Os homes. As mulleres* no Museo de Pontevedra. Por desgraza, o 10 de abril morre Otero Pedrayo, boa testemuña.

Na escrita publícase *Castelao: prosa do exilio* de Ricardo Palmás, en Montevideo. Nos estudos sae *Castelao, ou Galicia ao axexo* nos *Ensaos II* de García-Sabell en Vigo. Publícase por primeira vez en España *Sempre en Galiza* de Alfonso Rodríguez Castelao, en Madrid, pero é unha versión censurada.

Neses días, a editorial Galaxia publica *Manuel Murguía* de Vicente Risco o número un dunha nova colección “Conciencia de Galicia”¹⁹. Unha colección de biografías nas que anuncian ós vindeiros persoeiros e os seus biógrafos: *Rosalía* por Domingo García-Sabell, *Castelao* por Ramón Piñeiro... Algúns novos nacionalistas criticábanlle á editorial Galaxia a falta de proxección do Castelao político ou

18 Casares, Carlos (2000): “Galaxia e os dereitos de Castelao”, *La Voz de Galicia*, 28/II/2000, 91.

19 Seixas Seoane, Miguel Anxo (2012): “Inzo e mainzo”, en Paz-Andrade, Valentín, *Castelao na luz e na sombra*. Vigo: Editorial Galaxia, 9-20. Neste prólogo á terceira edición da obra de Paz-Andrade achegámonos á orixe da biografía en Galicia.

que este non era divulgado abondo²⁰. Dende o seu falecemento e logo da xuntanza en Santiago en 1958 entre os galeguistas das dúas beiras do Atlántico persistía ese desencontro²¹.

Na Bienal de Venecia, enviadas por Díaz Pardo, expoñen, dúas tintas de Castelao de 1937 e de 1939, o álbum *Galicia mártir*, unha reedición de *Atila en Galicia* e os carteis do Estatuto de Autonomía. O Museo de Pontevedra, no outono, celebra a exposición *Castelao: álbum de Breaña*. O Castelao artista íase facendo máis visible ó se publicaren por fin os álbums de guerra: *Galicia mártir*, *Atila en Galicia* e *Milicianos*, en Madrid. Pero a edición *Galicia mártir* será logo secuestrada. Aquí publícase *175 Dibuxos*, da Caixa de Aforros de Santiago, cunha tiraxe de doce mil exemplares.

No labor político publícase *Estatuto de Autonomía para Galicia*, en Madrid. Para festexalo este ano sae *Homenaxe a Castelao* da Universidade de Santiago. Na súa colaboración Ramón Baltar Domínguez advirte de que:

El interés de que se emprenda de modo inmediato la tarea de reconstruir y completar la biografía de Castelao se funda en que a medida que pasan los años es de temer que resulte más difícil la recopilación de datos y sobre todo, que se vayan extinguendo los recuerdos personales de aquellos que han tenido la fortuna de mantener una relación directa con él.

Outro recoñecemento é a edición do libriño *Homenaxe multinacional a Castelao...* en Madrid, e das conferencias do Ciclo Castelao feito en 1975, agora nun libro, na Coruña. Valentín está na transición política a participar en decembro na comisión Negociadora da Oposición Democrática, A Comisión dos Dez, representando a Galicia como independente.

En abril de 1977 o goberno concédenos unha Xunta de Galicia provisoria e Paz-Andrade nas primeiras eleccións do 15 de xuño sae electo senador por Pontevedra, un éxito persoal, simbólico, que non foi festexado nin por todo o nacionalismo nin por todo o galeguismo²².

Sae unha nova achega case inédita: o *Diario 1921* editada en Vigo por Galaxia e o Museo de Pontevedra. Publícase en Madrid, logo de trinta e tres anos da súa saída en Buenos Aires, *Sempre en Galiza* sen censuras. Tamén se fai en Buenos

20 Alonso Fernández, Bieito (2000): "O exilio de Castelao e a súa proxección no interior", en Constenla Bergueiro, Gonzalo e Paulo Porta Martínez (ed.): *Castelao con pensamento en Galiza: actas do congreso: Pazo da Cultura de Pontevedra, 19, 20 e 21 de outubro de 2000*. Pontevedra : Concello de Pontevedra : Asociación Socio-Pedagóxica Galega.

21 "Castelao", *Grial*, 111, 369-376.

22 Villares, Ramón (2005): "A xénese dunha anomalía", *Grial*, 166, 15-27.

Aires o 31 de xullo a inauguración do monumento a Castelao de José Fioravanti na praza de Castelao.

Na plástica contamos coas *12 Estampas* publicadas agora e no ensaio coas *Conferencias encol de Castelao* de Sebastián Martínez-Risco editadas en Buenos Aires. Na imaxe faise popular o retrato en madeira de Castelao do carpinteiro César Ouro en Santiago. Outra icona máis. Na música editase a gravación sonora en disco *Nin rosmar un laído* de Suso Vaamonde, e o disco da Banda sinfónica gallega del Centro lucense de Buenos Aires que contén a peza “A Castelao”, de José Pazos.

O 4 de decembro é a gran manifestación en Vigo para reivindicar o Estatuto de Autonomía: unha marea humana sobre a que se ergue Valentín Paz-Andrade.

Dende La Plata escribelle outra vez Núñez Búa a Paz-Andrade o 20 de xaneiro de 1978:

Eiquí, remado pol-o Pradiña, a prol dunha ideación (a calisquera cousa lle chamaman café con leite nas casas de hóspedes) do Instituto Argentino de Cultura Gallega, queren que Teresa, a hirmá de Castelao, recrame os restos de iste, axiña, coído que ise recramo debíao facer a Galiza autónoma. Sen pensalo moito, considero que ti debías de escribirlle a Prada suxeríndolle a comenza de que supediten toda xestión á imprantación provisional da Autonomía.

Contéstalle Valentín o 2 de febreiro:

Xa sabes que eu veño teimando pol-a devolución á Terra dos restos de Castelao ai moito tempo. Como non sei si a Xunta de Galiza quedará reducida a un amaño entre UCD e os socialistas, risco que se está a correr, fico na dúbida de cal sexa o momento mais oportuno pra un acto de tanta transcendencia espiritual.

Dende Montevideo, en maio, recibe carta de Manuel Meilán escrita o 24, con copia da que enviou a Ramón Piñeiro, na que manifestan a súa preocupación entre os exiliados pola resolución de repatriar os restos de Castelao. Queren que quede en suspenso esa resolución da provisoria Xunta de Galicia. Valentín contéstalle a Meilán o 1 de xuño:

Sería confortador pra Galicia n-esta hora, unha manifestación oficial do Centro, ou da colonia galega en xeral, anunciando que os restos de Castelao non virán a Galicia ate a hora en que o pobo elixa libremente os órganos do seu goberno autónomo. Coido que estou interpretando o xesto que se pudera telo n-esta hora nos daría como contraseña o Mestre inesquecido.

Ese mesmo día escribelle a Rogelio Rodríguez de Breaña e ós do Partido Galeguista en México:

Cóidome na obriga de vos decir algo ao respecto do retorno dos restos de Castelao. É necesario que a emigración galega diga non, mentres a Xunta de Galiza non sexa elexida pol-o pobo, e non froito do sucursalismo que encasillou en Madrid moitas das representacións de que hoxe se usa e abusa.

O 7 de xuño dende México contéstalle Roxelio Rodríguez de Breaña nun folio rotulado “Partido Galeguista, seición mexicana na emigración do Partido Galeguista”. Amais de falar da restauración do Partido Galeguista engaden que, se a Xunta de Galicia aprobou iso, pode que cheguen tarde. Na declaración do Partido Galeguista xa trataron do asunto Castelao, dille.

No cine temos en Galicia a curtametraxe *O pai de Migueliño* de Miguel Castelo e, en Buenos Aires, a película *Castelao* de Jorge Prelorán, con guión de Antonio Pérez Prado. Banco del Noroeste, na Coruña, comeza a publicar unha nova serie, *Hombres que hicieron Galicia*, co libro *Antolín Faraldo: un precursor* de F. Fernández del Riego; logo virán outros ata 1982 nos que non estará Castelao. Fóisenos este ano Lorenzo Varela.

En xaneiro de 1979 Ramón Baltar Domínguez danos o libro *Castelao ante la medicina, la enfermedad y la muerte*, en Santiago, e logo cesa Paz-Andrade como senador e non vai volver ser reelixido nas novas eleccións xerais. Celso Emilio Ferreiro vai tentar neste ano coordinar un libro colectivo sobre Castelao que lle encargaron, pero a morte del o 31 de agosto interromperá esa encomenda²³.

Morre Luís Seoane o 5 de abril na Coruña. Publícase o libro *Castelao i Catalunya* de Xosé Lois García Fernández, en Lugo, e na plástica sae a edición de *Doce estampas* que edita o Museo de Pontevedra e Galaxia. Finalmente, o 1 de decembro morre Eduardo Blanco Amor (que si fixera o *Castelao escritor*, pero permanecía inédito) e sae a segunda edición corrixida e aumentada de *El primer Castelao...* de Durán, en Madrid.

Moitos documentos de Castelao estragáranse durante a guerra e na diáspora, outros estaban ilocalizables e os que se conservaban en mans privadas podían desaparecer ó faleceren os seus custodios. Agora Valentín ía para os oitenta e dous anos, e con todo o que vira e sentira tiña lembranzas abundas para tentar narrar esa biografía pendente. Nalgún momento destes anos debeu de pensar

23 Borobó (2000): “A derradeira encomenda de Celso Emilio”, en Borobó, *Daniel, o noso: papeis de Borobó*. Sada: Edicións do Castro, 17.

en facelo. Era un labor ben complicado facer a biografía dun mito, dun símbolo. Con todo o que sabía e tiña precisaba recadar máis datos ciscados por onde pasou Castelao e recoller as novas dos vellos que aínda estaban vivos. A memoria tiña que facer xustiza.

Daquela, dende Vigo comeza a escribirlles ás persoas e ás institucións en diferentes partes do mundo na procura de datos e de documentos. Cos de aquí sempre podía falar en persoa ou por teléfono. Un dos primeiros destinatarios debeu de ser Fernández-Ororio Tafall en México. Contéstalle este o 26 de febreiro de 1980 que está a tomar apuntamentos para o seu libro sobre Castelao (que non fará). Outro, Luis Suárez Delgado, dende Barcelona, en marzo, envía apuntamentos ós que seguirán outros. Nunha misiva dille que as cartas que lle enviara Castelao foron destruídas. Nese mes, Galaxia, publica *Curros Enríquez* de Carlos Casares; trátase do segundo volume da colección “Conciencia de Galicia” e seguen anunciando o libro *Castelao* por Ramón Piñeiro, que coma moitos desa serie, nunca se escribirán. A este escíbelle o 31 de marzo:

Ando, como sabes, as voltas coa biografía de Castelao. Primeiramente o plan era unha ampliación do ensaio xa publicado en varias localidades *Castelao, con Pontevedra ao fondo*. Metido en fariña estou a ver que, se aínda teño forzas, terei que facer unha biografía, e non un anaco de biografía. Penso que podería titularse *Castelao na luz e na sombra*, mais se atopara algo mellor mudaría de pensamento.

A seguir pídelle que lle envíe datos e datas concretas para tecer a biografía. Ese mesmo día escíbelle outra a Fernández de la Vega, en Lugo:

Querido Celestino

Como diría Castelao, por imprudencia temeraria, teño no tear unha biografía do noso inesquecente apóstolo. Cain n-esta tentación ao revisar un traballo antigo, xa moitas veces publicado, fora e dentro de Galiza, que era “Castelao, con Pontevedra ao fondo”. Púxemne a revisalo e amplíalo un pouco, sin outra intención. O demais saíu levado polo magnetismo da figura. Xa teño feito cecais mais da metade.

Contéstalle Valentín o 8 de abril. Logo, igual que a Ramón Piñeiro, pídelle información detallada referente a Castelao en Lugo. Liñas máis abaixo di: “Penso que é necesario deixar en texto unha imaxe humanamente verdadeira, do que foi o noso inesquecente mestre”.

En fin, co que conservara e recudara e co que ía chegando en abril de 1980 comeza a redactar o libro *Castelao na luz e na sombra*. Continúan as achegas pedidas

a outras persoas e institucións: o 10 de abril recibe documentación da Estrada de Mario Blanco.

Tamén en maio lle remesa datos Delgado Gurriarán, dende México, e dille que Luís Soto está co proxecto dun libro sobre Castelao. A xente ía respondendo: o 10 de xuño recibe datos de Piñeiro; o 13 de xuño, dende Buenos Aires, contéstalle Rodolfo Prada, de oitenta e oito anos, á súa do 5 de maio:

Aledoume vivamente a notiza de que vosté se puxo a escribir un libro tidoado *Castelao na luz e na sombra*, no que tenta facer unha biografía completa do noso Guieiro. Teño pra min que ninguén coma vosté máis dotado pra elo. Síntome falagado que pensase en min pra lle fornecer datos da estadia Castelao en Buenos Aires (...) Teño moito material que lle podó enviar: orixinais inéditos de puño e letra de Castelao, algun libro, folletos, fotografías, etc., que non sería do caso confiar o correo. Si vosté souper de algunha persoa da súa prena fianza que viaxe de eiquí pra Vigo, fágamo saber e lle entregaría un embrullo ou caixa con ise material ben acondicionado. Tamén podería ser portador de elo, o común esgrevio amigo Ramón Piñeiro a quen teremos de invitado de Honor do Centro Gallego nas Xornadas Patrióticas Galegas.

A maior abastanza, notificalle que o vello Antón Alonso Ríos, outro bo informante, anda mal de saúde.

O 25 de xuño escíbelle a Florencio Delgado Gurriarán:

Teño xa feito o derradeiro capítulo, a morte en Bos Aires, mais aínda me queda que preencher algúns outros dos que somentes teño feito esquemas. Ben ou mal agardo rematar a laboura no mes que ven ou no outro. Teño moito material gráfico inédito ou pouco menos, mais pouco do seu paso por México e Nueva York.

Vai recibindo vía correo as respostas ós inquéritos. O 26 de xuño chega a de Dieste.

Prada aproveita a viaxe a Buenos Aires de Ramón Piñeiro e a da viúva de Vázquez Richard para que carrexen de volta as cartas de Castelao para a Biblioteca Penzol. Na carta do 3 de agosto dille que contacte con Luis Soto e faille saber que Alonso Ríos, con noventa e cinco anos, está moi enfermo. Prada escíbelle o 8, esta vez a A. Sixto Seco, e envíalle un manuscrito coa conferencia en galego titulada “Saudade” de Castelao, pero o médico Agustín non divulgou, non sabemos por que, este inédito.

O 17 de outubro envíalle Xoán Naya documentos da exposición de Nós en marzo de 1920 na Coruña.

En Alemaña publicase a investigación de Kay-Michael Schreiner: *Alfonso Rodríguez Castelao. Eine Untersuchung des erzählerischen Werkes unter dem Aspekt von Literatur und Politik*. Manuel Meilán puido achegarlle a Paz-Andrade datos na súa estada en Galicia antes de volver a Montevideo, como recibiu outros de Pilar Vázquez Cuesta.

O 30 de outubro contéstalle Abraira dende Buenos Aires:

Recibín a súa tarxeta fai xa unhas dúas semanas na que me da conta do seu propósito de escribir un libro sobor da vida e obra de Castelao. A idea paréceme de perlas; xa tiña noticias (...) Eu teño algo pero Prada ten moito máis, sobor de todo na cousa persoal, como ser: orixinales, o libro *Sempre en Galiza*, da obra *Os vellos non deben de namorarse*, cartas persoais, etc., etc. O que eu conservo son tamen cartas dende París, e tamén os informes mandados ao interior e os recibidos, moi sustancioso que lle daran a Vde. idea das fondas discrepancias que tivo con eles, que culminaron n-unha ruptura total.

Informaráselle de todo (...) temos mentes de darlle todos os detalles pra que falga una cousa boa, e temos a seguridade de que a fará.

O 3 de novembro de 1980 morre Rodolfo Prada en Buenos Aires, e aínda non lle enviara toda a documentación que lle anunciara. Entre os seus papeis está o orixinal de *Sempre en Galiza* e unha nota: “para ser destinado al museo o biblioteca que en Galicia se le dedique a la memoria de Castelao”.

O fillo pide consello ós galeguistas onde depositalo mentres non se crea esa institución. Nese senso informa Abraira a Valentín o 27 de decembro das dúbidas de onde depositar ese legado. Pola súa banda, el aínda non revisou o arquivo de Puente. A morte chégalle a Núñez Búa o 30 de decembro de 1980 en Buenos Aires, na véspera dos seus oitenta e tres anos.

No novo ano de 1981 Valentín publica o artigo “Irujo y Castelao” en *La voz de Galicia* do 6 de xaneiro e logo “A fonte autobiográfica na narrativa de Castelao”, en *Grial*, que sae no número de xaneiro-marzo.

Escribiralle o 3 de xaneiro a Manuel Meilán, en Montevideo, pero quen lle contesta é Antón Crestar, o 28 xaneiro, e dille que andan a procurar datos nas actas de Casa de Galicia e información gráfica. Na outra banda do río da Prata, Xosé Abraira, está a recadar datos e contéstalle o 30 de xaneiro:

Estou a traballar na pescuda de datos da vida de Castelao entre nos. Nunca fixen cousa na miña xa longa militancia que tanto me agrade; porque sei que Vde. fará unha cousa moi boa. Cantos escribiron sobre o noso guieiro fixérono sempre con certo regateo da súa condición política. (...)

Estiven na casa de Dn Manuel: a filla puxo a miña disposición o arquivo do pai.

(...)

Referente as cousas de Prada, o que resolve é o Alberto; pero sería comente que, pra non retrasar a saída do seu libro abreviáramos do seguinte xeito: sacar fotocopias de todo canto se xuzgue necesario. (...) Pra iso sería útil que Vde. llo indicase a Alberto e que il lle dese orden ao parente inxeñeiro Grovello. Ganariamos así un tempo precioso.

Recibe en febreiro as respostas de Fidalgo Pereira en Madrid, e de Perfecto Pino en Salamanca. Tamén, dende Miami, escíbelle Xerardo Álvarez Gallego:

Dictei, pois, afiebrado, ises párrafos, “vividros” como dis xa que non poden publicar, documentado e ilustrado o libríño que lle prometín a “Galaxia” sobre *Castelao ao sol*, historia do seu tránsito por Cuba. Confío en que, con todo, entenderás o que quixen dicir, vaga memoria dos papés que me roubaron, coa biblioteca, os cadros, os trastos e a casa que os contiña.

En marzo envíanlle as cartas que lle escribiu Castelao a Rodolfo Prada. Vai precisando cada vez máis a biografía con esta información e en marzo escíbelle a Naya pedindo datos dos cadros da Academia. Dende Buenos Aires o 4 de maio, e logo en outubro, recibe apuntamentos do escritor e avogado arxentino Norberto Frontini. Despois en maio, virán novas respostas de Rafael Dieste e a contestación de Neira Vilas dende A Habana. O 11 dese mes ponlle carta a Santiago Álvarez para saber da viaxe e da estadía de Castelao na URSS²⁴.

Por fin, chegaronlle os documentos de Prada, escolleitos por Abraira e mais Grovello, a través de Rodolfo Lama, pero este non trouxo todo pois non se arriscou a carrexar aqueles debuxos que considerou comprometedores. O 25 de maio Xosé Abraira dille en carta que está a piques de saír para Galicia e que lle levará máis papeis.

O 3 de xuño de 1981 é o ingreso da doazón da obra gráfica de Castelao do fondo de Prada ó Museo de Pontevedra. Na súa biografía hai xeiras por aclarar e, en xullo, contéstalle Santiago Álvarez con datos e notificándolle as xestións que fará na URSS. Escíbelle a Francisco Arias Pelerano, o xenro de Núñez Búa, o 4 de xullo:

24 Fondo Fundación 10 de marzo, Santiago de Compostela.

Te supongo enterado de que estoy escribiendo un libro *Castelao na luz e na sombra*. Aspira a ser su biografía completa. Dispongo de mucha documentación, pero en las cartas que conservaba Rodolfo Prada, con frecuencia se refiere a cartas dirigidas a Pepe Núñez, desde Valencia, Barcelona, Francia, etc. Me interesaría conocer, aunque solo sea en fotocopias, esas cartas. Supongo que el destinatario las habra conservado.

Por fin, o 20 de xullo chega Xosé Abraira con documentos e debuxos pendentes a Santiago, a quen houbo que convencer para que os entregase ó Museo de Pontevedra. Logo, en agosto, o bulideiro Pérez Prado dende Buenos Aires envíalle máis cousas e, dende Montevideo, Crestar. Nese mes o exiliado Leandro Pita Romero di que nada pode achegar. Agora está a escribir Luís Soto Fernández o seu libro *Castelao, a UPG e outras memorias*, na que afirma “Ainda non se fixo, cando escribimos estas páxinas, en agosto de 1981, unha biografía de Castelao completa, lóxica, científica”²⁵.

Non só recibe senón que, ante as dúbidas na redacción, escíbelle a outros como o 20 de setembro a Bevia Pastor, na procura de datos en Valencia. Recibe outras achegas en outubro, esta vez de Iglesias Tacholas.

O 20 de outubro celébranse as primeiras eleccións ó Parlamento Galego e nese mes ponlle o ramo ó voluminoso e documentado libro que vai editar en Edicións do Castro. Será o número dous da colección *Documentos para a historia contemporánea de Galicia*. O 15 de outubro falece Rafael Dieste.

Logo virán outras achegas en decembro de Rafael Landín Carrasco. En Lugo, no campus universitario, o grupo de teatro O Táravelo representa *Cousas*.

Xa en 1982, en febreiro, chéganlle novas a Valentín fornecidas por Luciano del Río. Así mesmo comezan as correccións de probas e os engadidos de novos documentos gráficos ó libro de Díaz Pardo, o editor.

O 9 de febreiro, Abraira responde á carta de Valentín onde falaba de novo da repatriación dos restos de Castelao. Sobre este tema cruzaranse varias cartas este ano. En marzo, Manuel Beiras achega imaxes a ese proxecto biográfico. Con todo, aínda publicará “Os trinta días de Castelao na URSS” en *Grial*, en xaneiro-marzo e logo “Castelao forxador da lingua” en *Galicia*, Buenos Aires, en xuño. Amais das reedicións de obras de Castelao, temos *Castelao. Escolma* de Clodio González, en Sada, e remátase a *Obra completa* de Castelao, en Madrid.

En abril recibe as segundas probas de parte do libro ó que lle fará correccións e engadidos e que, dado o seu volume, non estará para o 17 de maio, como pretendía.

25 Soto, Luís (1983): *Castelao, a UPG e outras memorias*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 64 e 97.

Logo das correccións, en xullo, publícase *Castelao na luz e na sombra*. A única biografía completa lograda nestes trinta de dous anos dende o pasamento de Castelao. Foi celebrada esta obra de Valentín por todos. Así e todo, aínda fará despois de 1982 outras achegas e outras homenaxes á obra de Castelao. Habrá unha segunda edición revisada e ampliada en xaneiro de 1986, no centenario do seu nacemento, pero todo iso acontece fóra das datas acoutadas neste relatorio.